

فرایند معناپردازی در مجموعه ارگ علیشاه تبریز با تحلیلی بر داده‌های تاریخی^۱

فرزاد فیضی^۲

دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران

حبیب شهبازی شیران

استادیار گروه آموزشی باستان‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران

کریم حاجی زاده

دانشیار گروه آموزشی باستان‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران

چکیده

بسیاری از مفاهیم و معناهای فرهنگی - اجتماعی و گاه سیاسی موجود در بناهای تاریخی پس از آفرینش آثار و در فرایند ارتباط مخاطبان با آن آثار شکل گرفته، تأثیر خود را نهاده و در بیشتر موارد پنهان مانده است. این مقاله به روش تحلیل گفتمانی، فرایند معناپردازی در ارگ/ارگ علیشاه تبریز را در دوره‌های گوناگون کاویده و به این پرسش پرداخته که چگونه با تغییر در بافت پیرامونی و عناصر مجموعه، معناهای ارگ دچار تغییر شده است. مجموعه علیشاه در زمان ایلخانی بازنمودی از ارکان اصلی حکومت شامل قدرت سیاسی (کاخ‌ها)، قدرت مذهبی (مسجد جامع بزرگ و خانقاه)، قدرت اقتصادی (راسته اصلی بازار) بوده و در دوره تیموری میزان نشانگی آن با سایر آثار معماری (مجموعه مظفریه و مجموعه صاحب‌آباد) تعدیل و تقسیم شده است. در دوره صفوی ارگ با دگرگونی در بافت اولیه و عناصر معماری، بازنمودی مجازی از قدرت نظامی، در دوره قاجار و هم‌زمان با افزایش حس مکان نمادی از مجاهدت‌های ملی و در دوره پهلوی مظهري از ترکیب سنت و مدرنیته بوده است. ارگ در دوران پس از انقلاب اسلامی علاوه بر بازبافت گردانی (ساخت مصلی بزرگ به جای مسجد نخستین ایلخانی در محوطه شمالی ارگ) کارکرد موزه‌ای و گردشگری پیدا کرده است.

کلیدواژه‌ها: ارگ/ارگ علیشاه، معناپردازی، نشانه‌شناسی، متن، بافت، بازنمود.

۱. تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۷/۲۴؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۰/۲۵ (مقاله مستخرج از رساله دکتری است).

۲. رایانامه (مسئول مکاتبات): farzadfeyzi92@gmail.com

مقدمه

بناها معمولاً افزون بر کاربرد بنا گونه‌شان گاه دارای کارکردهای اجتماعی، فرهنگی و سیاسی هستند که بخشی از این کارکردها لزوماً برگرفته از سازه‌ها و ساختارهای ساختمانی آنها نیست، بلکه در گذر زمان و در پیچ‌وتاب تحولات فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و موقعیتی به دست می‌آید. به بیانی دیگر اگر معنای هر متنی از جمله بنا را بر پایه دو کرانه معنایی دلالت و تداعی بیان‌کاریم، کارکردهای ساختمانی هر بنایی دلالت آن بنا و از سوی دیگر کارکردهای دیگری که پیامد پیامدهای فرهنگی، اجتماعی و سیاسی در گذر زمان است تداعی‌های جمعی آن انگاشته می‌شود. به این ترتیب بنای معماری نیز به‌مثابه یک متن زبانی است که با تأویل آن توسط کاربران فضا، خوانده می‌شود.^۳ پس یک بنا در طول عمر خود شاهد دگرگونی‌های معنایی فراوانی شده و بسیاری از معناهای قبلی خود را از دست می‌دهد. این دگرگونی‌های معنایی با تحولات اجتماعی، سیاسی و موقعیتی که آن بنا در آن‌جا واقع شده در ارتباطی مستقیم قرار می‌گیرد.

ارک/ارگ علیشاه در شهر تبریز از زمان ساخت آن در سده هشتم هجری تا دوران معاصر، از رویدادها و تحولات بزرگ متأثر شده و دگرگونی‌های اجتماعی، سیاسی و فرهنگی در آن بازتاب یافته‌است. در این مقاله با تکیه بر معناکاوی اجتماعی و بهره‌گیری از روش‌های تفسیری دگرگونی‌های معنایی در ارک علیشاه تبریز از زمان احداث آن در دوره ایلخانی تا دوران معاصر بررسی خواهد شد. مقاله به این پرسش پاسخ می‌دهد که دگرگونی‌های بافتاری (بافت زمانی، موقعیتی، فرهنگی - اجتماعی و روابط بینامتنی) در سطح خرد (شهر تبریز) و در سطح کلان (ایران و منطقه) این بنا چه دگرگونی‌های معنایی در پی داشته‌است؟

۳. ساسانی، معناکاوی: به سوی نشانه‌شناسی اجتماعی، ۶۸-۷۰.

پیشینه تحقیق

در بیشتر مطالعات درباره ارک علیشاه به معماری، ساختار فضایی و بازشناسی سیمای کلی این بنا پرداخته شده است. در حالی که کسانی چون دونالد ویلبر و آرتور اپهام پوپ، ارک علیشاه را همان مسجد تاج‌الدین علیشاه وزیر اولجایتو می‌دانند، پژوهش‌ها و کاوش‌های باستان‌شناسی خلاف این ادعا را ثابت کرده است. پوپ بر اساس اسناد تاریخی این بنا را بررسی کرده و با غفلت از ابعاد بنا، تزئینات و مباحث استاتیک ارک در تطبیق‌های خود، آن را همان خرابه‌های مسجد جامع علیشاه معرفی می‌کند.^۴ دونالد ویلبر نیز در کتاب معماری اسلامی ایران در دوران ایلخانان به معرفی کوتاه این اثر پرداخته و آن را همان مسجد جامع علیشاه دانسته است.^۵ علی‌اکبر سرفراز در سال ۱۳۵۰ ش به کاوش در محوطه شمالی ارک تبریز پرداخت و طی آن مشخص شد که بقایای موجود ارک علیشاه تبریز مربوط به بخش‌های اضافه‌شده به آرامگاه نیمه‌تمام تاج‌الدین علیشاه وزیر می‌باشد و مسجد علیشاه که بخش قدیمی مجموعه بوده در قسمت شمال قرار داشته و آثاری از آن تا به امروز باقی نمانده است.^۶ در سال ۱۳۶۴ ش میرزا مسلم ملکوتی، با پذیرش و تأکید بر ایده مسجد بودن این بنا (مجموعه بناها)، هم‌زمان با ساخت‌وسازهای مصلی تبریز در نزدیکی ارک و متأثر از سیاست بافت‌گردانی (بافت‌زدایی و بازبافت‌سازی) کتاب مسجد مسجد شد^۷ را نگاشته و به دلایل الزام و تاریخچه احداث مصلی امام خمینی (ره) تبریز پرداخته است. جعفر غیائی در ۱۹۹۷ م در باکو رساله خود را در باب ارک علیشاه تبریز به رشته تحریر درآورده و به معرفی عناصر گوناگون معماری و فضاسازی‌ها و بازشناسی بخش‌های مختلف مجموعه پرداخته

4. Pope, 1057.

۵. ویلبر، ۱۵۹ - ۱۶۱.

۶. منصور و آجرلو، ۵۷ - ۶۸.

۷. ملکوتی، مسلم، مسجد مسجد شد، جلد ۱ و ۲، چاپ اول، قم، کتابخانه دانشگاه قرآن و حدیث، ۱۳۶۴ ش.

است.^۸ هم‌چنین بهرام آجرلو در ۱۳۸۰ش در پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد در بررسی معماری آذربایجان در دوره ایلخانی ارک علیشاه را دست‌مایه مطالعه موردی قرار داده و سعی در اثبات مسجد نبودن بخش‌های باقی‌مانده ارک کرده‌است.^۹ گفتنی است در مطالعات ذکر شده به معناکاو و تطبیق با دگرگونی‌های اجتماعی - فرهنگی، سیاسی، بافتی و روابط «بینامتنی»^{۱۰} ارک با سایر متن‌ها (آثار معماری) پرداخته نشده‌است.

اصطلاحات و مفاهیم

۱. معناپردازی

معنا در زبان‌شناسی طی فرآیند «معناپردازی» یا «سیموسیس»^{۱۱} و در روند ارتباط و شاید بدهستان بینادهنی کنش‌گرانی خاص با واسطه‌ی نشانگان‌ها یا نظام‌های نشانه‌ای خاص در شرایط موقعیتی (زمانی و مکانی) خاصی که متأثر از شرایط اجتماعی - فرهنگی خاصی است هر بار شکل می‌گیرد و رخ می‌دهد.^{۱۲} علت کاربرد واژه‌ی معناپردازی در این پژوهش به‌کارگیری واژه‌ای بود که هم‌زمان به سه مسئله «فرآیند»، «تولید» و «تفسیر» اشاره داشته باشد. معنا صرفاً منظور یا نیت تولیدکنندگان متن نیست؛ بلکه هم‌زمان متأثر از تولیدکننده‌ها، مخاطبان و بافتی هست که متن در آن قرار دارد.^{۱۳} با این اوصاف اشاره‌ای مختصر به روش‌شناسی‌های تفسیری در جهت گشایش باب موضوع اصلی پژوهش ضروری خواهد بود.

8. Qiyasi, cefer, "Memar xaca Alishah Tabrizi: Dovru & Yaradiciligi", Baku, 1997.

۹. آجرلو، بهرام، «معماری ایلخانی آذربایجان پژوهشی در ارک تبریز»، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ۱۳۸۰ش.

10. Posner

11. semiosis

12. Eco, 23- 43.

۱۳. ساسانی، معناکاو: به سوی نشانه‌شناسی اجتماعی، ۶۷.

۲. نشانه‌شناسی^{۱۴}

نشانه‌شناسی نوعی دانش در جهت درک و دریافت پدیده‌های جهان است که از طریق خوانش و قرائت نشانه‌های^{۱۵} موجود در هر پدیده حاصل می‌شود.^{۱۶} نشانه‌شناسی مطالعه پدیده‌ها بر پایه روابط دلالتی است که به آفرینش و تولید معنا می‌پردازد.^{۱۷} نشانه‌شناسی به دو مکتب اصلی فکری «ساختارگرایی»^{۱۸} و «پساساختارگرایی»^{۱۹} تقسیم می‌شود.^{۲۰} نشانه‌شناسان پس‌ساختارگرا و هرمنوتیست‌های تفسیرگرا در فهم اثر هنری مخاطب محور هستند و نقش مفسر یا بیننده اثر را در شکل‌گیری معنای اثر پررنگ‌تر از خود مؤلف می‌دانند.^{۲۱} بر پایه دانش نشانه‌شناسی هر اثری از جمله یک بنای معماری به مثابه یک متن است که خواندن آن عبارت است از «تأویل»^{۲۲} نشانه‌های آن توسط کاربر فضا. از این منظر معماری نیز نوعی زبان است.^{۲۳} نشانه‌شناسی لایه‌ای رویکردی نظری در تحلیل متن یا محتوا است که زمینه تحلیل گسترده متون (اعم از آثار هنری، معماری و ...) را فراهم می‌کند. از ویژگی‌های مهم این رویکرد استفاده از آن در معماری و وجوه شهری و یا متن‌هایی با چنین ویژگی‌هایی است.^{۲۴}

14. Semiologie

15. Sings

۱۶. ضمیران، ۷.

17. Johansen, 51.

18. Structuralism

19. Post-structuralism

۲۰. محمدی و ریاحی، ۲۷.

۲۱. احمدی، ۱۹.

22. Hermeneutics

۲۳. شولتز، ۵۳۱.

۲۴. سجودی، ۱۹۴.

۳. سازه‌های معناپرداز

در بررسی معناشناسی، چهار عامل فراگیر در شکل‌گیری هر خوانش، تفسیر، تأویل و معنا تأثیرگذارند: «متن»، «تولیدکننده متن» (در مقام مؤلف و سازنده اثر)، «بافت» زمانی-مکانی که هم بافت بلافصل و هم بافت کلان و عبارتی فرهنگ را در برمی‌گیرد و «خوانشگر» که شامل خواننده، بیننده و هر مخاطبی می‌شود.^{۲۵}

متن: هر متن نظامی از نشانه‌های سازمان‌یافته بر طبق رمزگان و زیر رمزگانی است که بازتابی از ارزش‌ها، گرایش‌ها، باورها و کنش‌های معین می‌باشد.^{۲۶} از متن به‌عنوان تعبیری فراگیر و دربرگیرنده‌ی تمام آثار کلامی و هنری (دیداری - حجمی مانند بنا) و غیر هنری و غیرکلامی استفاده می‌شود.^{۲۷}

بافت (زمانی و مکانی): به بیانی ساده می‌توان گفت آن‌چه متن (در این پژوهش ارک علیشاه) را در برمی‌گیرد بافت است. بافت زمانی - مکانی در زمان تولید اثر، شهر تبریز به‌عنوان پایتخت ایلخانان مغول بود که به مرور زمان دچار تحولات و بافت‌گردانی شده‌است. کارکرد هر متن نه‌تنها بر اساس سازه‌ها و روابط درونی آن‌ها، بلکه بر اساس روابط میان آن متن با بافت دربرگیرنده‌اش و متون (آثار معماری) دیگر مشخص می‌شود. بافت را می‌توان در سطح کلان‌تری در نظر گرفت که از سوی جغرافیایی بزرگ‌تر از مکان و موقعیت بلافصل را در برمی‌گیرد و از سوی دیگر سپهری گسترده‌تر از فضای موجود را در خود دارد و به‌نوعی با فرهنگ حاکم بر آن شرایط است که می‌توان از آن به نام بافت اجتماعی-فرهنگی یاد کرد.^{۲۸} منظور از بافت‌گردانی، دگرگونی‌ها در عناصر، حذف یا افزوده شدن و تغییرات در روابط متن با متون دیگر است. برای مثال در دوره قره‌قویونلوها با تأسیس

۲۵. ساسانی، معناکوی: به سوی نشانه‌شناسی اجتماعی، ۸۰.

۲۶. چندلر، ۲۳۴.

۲۷. ساسانی، «معناشناسی گفتمانی»، ۸۰.

۲۸. همو، معناکوی: به سوی نشانه‌شناسی اجتماعی، ۸۹.

مسجد کبود در تبریز در بافت موقعیتی ارک تبریز شاهد تغییرات نحوی در بافت هستیم. **تولیدکننده متن:** تولیدکننده متن (در این جا سفارش‌دهندگان و سازندگان ارک علیشاه): نه از جنبه تولیدکنندگی متن، بلکه صرفاً از نظر تأثیرگذاری و نفوذش بر مخاطب به هنگام فهم و خوانش متن، مورد توجه هست. **خوانشگر:** مفسر یا خوانشگر می‌تواند با استفاده از چشم‌انداز و افق دید گسترده به لایه‌های عمیق‌تر و مستترتری از مؤلف و مبدع آثار دست یابد و مفاهیمی را درک کند که حاصل ارتباط مخاطبان با آثار در طول زمان بعد از خلق اثر بوده‌است.

تحولات تاریخی ارک علیشاه تبریز

مبنای تقسیم‌بندی تغییرات در بافت زمانی و مکانی مجموعه ارک علیشاه می‌باشد. بدین ترتیب بافت زمانی اولیه در این جا دوره ایلخانی و تأسیس مجموعه در زمان وزارت تاج‌الدین علیشاه می‌باشد که به مرور و با تغییر موقعیت شهر تبریز، در بافت‌های زمانی و مکانی جدید _ در سطح خرد (شهر تبریز در دوران مختلف) و در سطح کلان (منطقه شمال غرب، ایران و حتی فراتر از آن)_ قرار می‌گیرد. با قرارگیری در بافت‌های جدید روابط جدیدی بین ارک علیشاه و سایر متون (آثار معماری) برقرار می‌شود و ارک نقش‌هایی نو ایفا می‌کند. بدین ترتیب نگارندگان بنا بر سیر تحول بافت‌های مختلف موقعیتی، فرهنگی، سیاسی و ... برای رسیدن به معناهای ضمنی مجموعه ارک علیشاه، آن را در شش دوره تاریخی بررسی می‌کنند که چگونگی آن در ادامه خواهد آمد.

۱. دوره ایلخانی

مغول‌ها پس از تخریب و غارت در ممالک مفتوحه، با تأثیرپذیری از سازمان‌های اداری و دیوانی ملل مغلوب، به شهرنشینی و مرکزگرایی روی آوردند و سعی زیادی در آباد کردن خرابی‌ها نمودند. این امر به‌ویژه پس از اسلام آوردن خوانین ایلخانی، به‌ویژه بعد از غازان

خان بیشتر می‌شود. غازان خان با مشاهده‌ی قبور ائمه اطهار و سایر بزرگان دینی، به علل رونق این مراکز پی برده و احترام خاص آن‌ها در نزد مردم را درک کرد. لذا سعی کرد با اختصاص موقوفات بسیار در اطراف مقبره خود یک بنیاد بزرگ چندمنظوره بر پا ساخته تا بدین وسیله آرامگاه خود را همواره دایر و پررونق نگه دارد.^{۲۹} رشیدالدین فضل‌الله وزیر نام‌آور غازان خان که اندیشه‌هایش تحت تأثیر اعتقادات اسلامی، سنت‌های ایرانی و قوانین مغولی شکل گرفته بود، نقشه‌های بزرگی برای انجام اصلاحات در ایران داشت. اندیشه تأسیس مجتمع علمی-فرهنگی ربع رشیدی نقطه اوج این اصلاح طلبی بود. در واقع مطالعه در ماهیت و موجودیت شنب غازان و مقایسه آن با ربع رشیدی بیانگر این واقعیت است که شنب غازان مقدمه و راهگشای تأسیس ربع رشیدی بوده است.^{۳۰} در شنب غازان مدارس، کتابخانه، بیت القانون، حکمیه و کاخ حول محور آرامگاه و مسجد جامع شکل گرفته^{۳۱} و در ربع رشیدی بخش‌های اصلی آن شامل روضه، دارالضیافه و دارالشفاء دارای کارکردی علمی و دانشگاهی بوده‌اند.^{۳۲} (تصاویر شماره ۲ و ۳).

ارک علیشاه بین سال‌های ۷۱۶ تا ۷۲۴ هـ به وسیله تاج‌الدین علیشاه وزیر اولجایتو و ابوسعید بهادرخان ساخته شد. مجموعه تاج‌الدین علیشاه شامل مسجد جامع بزرگی بوده که طاقش از ایوان مداین بزرگ‌تر بود و طبق گفته مستوفی چون در بنای آن تعجیل کردند، فروریخت.^{۳۳} طبق گفته ابن بطوطه در سمت راست مسجد-مدرسه و در سمت چپ آن زاویه‌ای وجود داشته و صحن آن با سنگ‌های مرمر فرش گردیده و دیوارها با کاشی پوشانده شده بود.^{۳۴} ژان شاردن می‌نویسد مسجد علیشاه تقریباً ویرانه شده، مناره آن بسیار بلند است

۲۹. شکاری نیری، ۷.

۳۰. متولی حقیقی، ۹۸.

۳۱. بیگ‌منشی، ۱۱۶.

۳۲. بلالی اسکویی و همکاران، ۶۶-۷۰.

۳۳. مستوفی، ۸۷.

۳۴. ابن بطوطه، ۲۳۳.

و مسافرانی که از ایروان به تبریز می‌روند قبل از ورود به شهر از دور بنای عظیم جامع علیشاه نظر آن‌ها را جلب می‌کند^{۳۵} و مادام دیولافوا به برج‌های مرتفع و خندق‌های اطراف مجموعه اشاره می‌کند.^{۳۶} در تصاویر ۱ و ۴، ربع رشیدی در قسمت شرقی شهر، شنب‌غازان در قسمت غربی و ارک علیشاه در بین این دو دیده می‌شود.

۲. دوره تیموری (قره‌قویونلوها و آق‌قویونلوها)

امیر تیمور در سال ۷۸۸هـ وارد تبریز شد و با قبول امان‌نامه از سوی اهالی، این شهر مانند زمان حمله مغول از قتل و غارت رهایی یافت.^{۳۷} تیمور بعد از ورود به تبریز از مسجد علیشاه، بازارهای تبریز و خانقاه درویشان دیدار کرد.^{۳۸} تنها منبع موثق در مورد ارک علیشاه در دوره تیموری از ۷۸۷ تا ۸۷۳هـ سفرنامه کلاویخو است. این کتاب به تخریب مساجد از سوی میران‌شاه اشاره می‌کند.^{۳۹} ولی معلوم نیست ارک علیشاه نیز جزو این دسته بوده است یا خیر. میران‌شاه عمارت ربع رشیدی را تخریب و جسد خواجه فضل‌الله را از قبر بیرون کشیده و در قبرستان یهودی‌ها در تبریز دفن می‌کند.^{۴۰} در سال ۸۲۴هـ شاهرخ تیموری به تبریز لشکرکشی می‌کند و وارد شنب‌غازان می‌شود تا به سوی سلماس لشکرکشی کند.^{۴۱} بازدید تیمور از ارک علیشاه و ورود شاهرخ به شنب‌غازان نشان از نگاه مثبت تیمور و خاندانش نسبت به آثار مغولان و آباد و دایر بودن این بناها دارد. ولی ربع رشیدی مجموعه علمی خواجه رشید به بهانه یهودی بودن او از سوی حاکم دست‌نشانده تیمور، میران‌شاه

۳۵. شاردن، ۴۰۴.

۳۶. دیولافوا، ۵۵.

۳۷. خواندامیر، ۴۳۸/۳-۴۳۹.

۳۸. بریون، ۳۹۱.

۳۹. کلاویخو، ۱۵۹-۱۶۰.

۴۰. خواندامیر، ۴۸۱/۳-۴۸۲.

۴۱. همو، ۶۱۸.

تخریب شد و بعد از اطلاع تیمور، صرفاً مورد یک مواخذه قرار گرفت.^{۴۲} در دوره ترکمانان قره قویونلو و آق قویونلو بافت و موقعیت ارک علیشاه تحت تأثیر دو مجموعه معماری قرار می‌گیرد؛ مجتمع مظفریه با مسجد زیبای کبود (تاریخ ساخت آن طبق کتیبه: ۸۷۰هـ) و مجموعه صاحب آباد با کاخ هشت‌بهشت یعقوب.^{۴۳} مجموعه مظفریه عبارت بود از مسجد، خانقاه، صحن و کتابخانه و جز آن که اکنون از آن همه تنها ویرانه‌های مسجدی به نام کبود بازمانده است.^{۴۴} در نیمه دوم قرن دهم هجری قمری، حافظ‌حسین کربلایی از این مسجد دیدن کرده و درباره آن نوشته است: «در درآمد تبریز به جانب شرق که خیابان گویند، عمارتی است در کمال لطافت و نیکویی موسوم به مظفریه، از مائر ابوالمظفر جهان‌شاه بن قرایوسف بن توره مش بن بیرام خواجه ترکمان و این طبقه را قره‌قویونلو و بارانی نیز می‌گویند».^{۴۵} شهرت مسجد به دلیل کاشی‌کاری‌های آن است. رنگ‌های کاشی معرق که در سراسر بنا یافت می‌شود، شامل آبی سیر، سفید، سبز، زرد و قهوه‌ای است.^{۴۶} می‌توان بهترین هماهنگی رنگ را در این بنا مشاهده نمود؛ اما مجتمع مظفریه علی‌رغم برتری در تزئینات در نقشه مجتمع و ساختمان‌ها و عناصر آن تحت تأثیر مجموعه ارک علیشاه بوده است و این با مقایسه موقعیت مسجد، مدرسه، مقبره، خانقاه، وضوخانه و ... در مجموعه مظفریه آشکار می‌شود.^{۴۷}

موثق‌ترین منبع در مورد مجموعه صاحب آباد اوزون حسن و کاخ هشت‌بهشت یعقوب در آن، سفرنامه تاجر ونیزی است. او می‌گوید: «کاخ چنان باشکوه است که تاکنون در ایران

۴۲. فضیحی، ۱۴۳/۲.

۴۳. بانی مسعود، ۱۲-۳.

۴۴. ذکاء، شهرهای ایران، ۱۸۳/۳.

۴۵. کربلایی تبریزی، ۵۲۴/۱.

۴۶. گل‌مبک و ویلبر، ۵۸۳.

۴۷. جی دوری، ۱۸۶.

همانندی نداشته است. کاخ را در مرکز باغی بزرگ و زیبا نزدیک شهر ساخته‌اند.^{۴۸} به استناد مینیاتور مطراقچی موقعیت مجموعه صاحب آباد و کاخ هشت بهشت بیرون از بافت شهری تبریز دانسته شده است.^{۴۹} تاجر ونیزی در کنار توصیف کاخ هشت بهشت در سفرنامه خود که ۱۷۰ سال پس از ساخت ارک نوشته شده مجموعه علیشاه را بلندترین و تأثیرگذارترین بنای تبریز می‌داند که زبان از وصف آن عاجز است. هم‌چنین او به مسجد مجموعه اشاره می‌کند که مسلمانان در آن نماز می‌خوانند.^{۵۰} از این توصیفات مشخص می‌شود مجموعه علیشاه در این زمان هم‌چنان آباد و باشکوه بوده و تخریبی در آن صورت نگرفته بوده است (تصویر شماره ۵).

۳. دوره صفوی

طبق گفته خواندمیر مجتمع علیشاه تا اوایل دوره صفوی آباد و دایر بوده و مورد استفاده مردم بوده است. در مدرسه مجتمع محصلین علوم دینی تحصیل می‌کرده‌اند و در مسجد جامع آن نماز جماعت دایر بوده است.^{۵۱} بازرگان ونیزی دربار اوزون حسن که در رکاب شاه اسماعیل بوده است، از کاخ‌های شگفت‌انگیز سلاطین ایلخانی مجموعه علیشاه، محراب و طاق بسیار بلند آن، ارتفاع ستون‌ها و ... سخن رانده است.^{۵۲} از زمان سلطنت شاه طهماسب، حمله عثمانی‌ها به ایران و فتح تبریز به دست سلطان سلیم و سلیمان، زمینه‌های قلعه شدن مجتمع علیشاه و تخریب قسمت‌های اعظم آن شروع می‌شود.^{۵۳} پس از همین حملات پیاپی، پایتخت از این شهر به قزوین و سپس در زمان شاه‌عباس اول به اصفهان منتقل

۴۸. کانتارینی و زنوکتارینو، ۴۱۴.

۴۹. عمرانی و امینیان، ۲-۱۳.

۵۰. مشکور، ۵۰۱-۵۰۶.

۵۱. خواندامیر، ۶۰۹/۴.

۵۲. کانتارینی و زنوکتارینو، ۳۸۳.

۵۳. ملکوتی، ۲۸۱-۲۸۹.

می‌شود و ارک علیشاه به‌عنوان متن در بافت‌هایی کاملاً جدید قرار می‌گیرد. از یک‌سو تبریز موقعیت پایتختی خود را از دست می‌دهد و از سوی دیگر فضای دینی و فرهنگی و ایدئولوژی جدیدی بر جامعه و حکومت حاکم می‌شود که دارای ارزش‌ها و آرمان‌های کاملاً متفاوتی است. در این دوره دو عامل مهم را می‌توان از علل تخریب ارک علیشاه نام برد: اولی اهمیت کمتر آثار پیشینیان به‌خصوص سنی مذهب‌ان مغولی نزد شیعه که عده‌ی زیادی از ایشان قلباً اسلام را نپذیرفته و یا به دلایل سیاسی به آن گرویده بودند.^{۵۴} البته شواهد متقنی مبنی بر تخریب عمدی ارک در این زمان در دست نیست؛ ولی بازمانده‌های بناهای شنب‌غازان در زمان شاه‌عباس اول به دلیل جلوگیری از اقامت عثمانی‌ها در آن تخریب گشت.^{۵۵} دومی وقوع زمین‌لرزه‌های شدید در طی این دوره؛ در دوره صفوی حدود ۱۰ زمین‌لرزه شدید گزارش شده^{۵۶} که در یکی از آن‌ها در سال ۱۰۵۱ هجری بناهای بسیاری تخریب و در زلزله سال ۱۱۹۴ هجری طبق گفته منابع دویست هزار تن جان باختند.^{۵۷} بعد از ساخت قلعه توسط عثمانی‌ها در عهد سلطان سلیمان در سال ۹۴۱ هجری شهر تبریز مجموعه علیشاه با تمام تأسیسات آن در ضلع جنوبی قلعه قرار گرفت و بخشی از آن شد.^{۵۸} در طول جنگ ایران و عثمانی مجموعه آسیب فراوان دید به طوری که تاورنیه که در سال‌های ۱۰۴۲ تا ۱۰۷۹ هجری به ایران مسافرت نموده مجموعه علیشاه را مسجد، مدرسه و قصری معرفی نموده که خراب شده و در آستانه‌ی انهدام هستند.^{۵۹} جملی‌کارری که در سال ۱۱۰۵ هجری از تبریز دیدن کرده در توصیف بناهای تبریز از بنای بلند سقف فروریخته‌ای موسوم به «علیشایون

۵۴. آرتنبول، ۱۱۶-۱۱۸؛ خلیلی، ۲۶۵.

۵۵. میرزاییگ جنابدی، ۸۲۸/۱.

۵۶. ذکا، زمین‌لرزه‌های تبریز، ۱۴۹.

۵۷. همو، ۶۲.

۵۸. چلیبی، ۶۹۴.

۵۹. تاورنیه، ۶۹.

طاقی» یعنی طاق علیشاه نام می‌برد که کمی دورتر از میدان وسیعی قرار دارد.^{۶۰} در تصاویر ۶ و ۷ موقعیت ارک در امتداد برج و باروی شهر دیده می‌شود که در واقع بخشی از حصار شهر شده‌است.

۴. دوره قاجار

در ناسخ التواریخ: تاریخ قاجاریه آمده‌است: «... آقا محمدخان قاجار در اولین ورودش به تبریز وارد ارک شهر شد و در آن‌جا اقامت گزید...».^{۶۱} این اولین کاربرد واژه «ارک» برای مجموعه علیشاه می‌باشد. به گفته نویسنده مرات البلدان در آغاز دوره قاجار ساختمان‌های دولتی و نظامی در این محل ساخته شد که تعداد آن به بیش از ۲۰ مورد می‌رسد. حتی کاخ ولیعهد نیز در این محل احداث شد.^{۶۲} در جنگ‌های ایران و روسیه قشون روس وارد ارک شد و توپ‌های خود را بالای آن مستقر نمود.^{۶۳} اوژن فلاندن که در زمان محمدشاه قاجار (۱۲۵۶ - ۱۲۶۱ هـ) به ایران مسافرت کرده، شرح نسبتاً مبسوطی از خرابه‌های ارک علیشاه ارائه می‌دهد و آن را شاهکار معماران شرقی می‌خواند.^{۶۴} جکسن (۱۲۸۱ هـ) در سفرنامه خود به ارک اشاره می‌کند و می‌گوید این بنای در حال تخریب از هر نقطه تبریز به چشم می‌خورد.^{۶۵} در این عهد و به‌خصوص سال ۱۳۲۶ هـ ارک علیشاه سنگر مجاهدان و مأمنی امن برای یاران ستارخان و باقرخان در جنگ با دولت روسیه بود. این دو تمام تلاش خود را می‌کردند تا جاهای بلند از جمله ارک علیشاه و مسجد کبود را در اختیار داشته و از آن

۶۰. کاری، ۳۰-۳۱.

۶۱. محمدتقی سپهر، ۵۷/۱.

۶۲. اعتمادالسلطنه، ۳۴۴.

۶۳. همو، ۴۰۵.

۶۴. اوژن فلاندن، ۸۱-۸۲.

۶۵. جکسن، ۶۰.

به‌عنوان سنگر استفاده کنند.^{۶۶} (تصاویر شماره ۸ و ۹). روس‌ها سرانجام با به خدمت گرفتن کارگرانی آن‌ها را به کندن دیوارهای ارک گماردند و قسمت‌های زیادی از آن را تخریب کردند.^{۶۷}

۵. دوره پهلوی

در دوره پهلوی شاهد مدرن‌سازی بافت‌های تاریخی در شهرهای ایران هستیم. در همین راستا محوطه ارک به باغ ملی تبدیل شد و تالار و تماشاخانه در آن احداث شد. طی خیابان‌کشی قسمت‌هایی از ارک از بین رفت و در این محل گردشگاه و سپس در دوره دوم پهلوی کتابخانه ملی تبریز تأسیس شد.^{۶۸} در این دوره به دلیل سیاست‌های ملی‌گرایانه توجه چندانی به بناهای دوران اسلامی نمی‌شد و تلاش وافر در تجدید و مدرنیزه کردن فضاهاى سنتی صورت می‌گرفت^{۶۹} که مجموعه ارک علیشاه نیز از این قاعده مستثنی نبوده‌است (تصاویر شماره ۱۰ و ۱۱).

۶. دوره جمهوری اسلامی

پس از انقلاب اسلامی و در دهه شصت شاهد بافت‌گردانی و یا به‌نوعی بازبافت‌سازی در محوطه شمالی ارک علیشاه هستیم. برای ساخت مصلی در این قسمت تالار ارک دوره پهلوی تخریب و زمین‌های شمالی ایوان جنوبی تسطیح شد و بخش‌های زیادی از مجموعه آسفالت شد. هدف از این کار بنای مجدد مسجد در قسمت شمالی ایوان (بازبافت‌سازی) بود. در سال ۱۳۷۶ش مجری طرح مصلای جدید تبریز در محدوده ارک اقدام به

۶۶. کسروی، تاریخ مشروطه، ۶۹۲-۷۱۰.

۶۷. همو، تاریخ هجده‌ساله آذربایجان، ۳۴۱.

۶۸. دیباج، ۲۳.

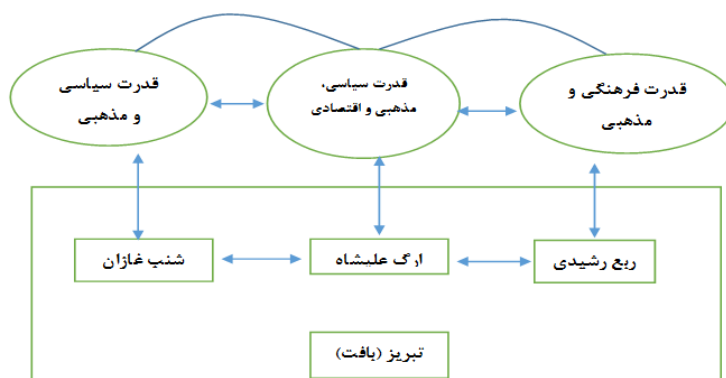
۶۹. شیرازی و یونسی، ۵۹-۶۷.

خاک‌برداری عمیق در محدوده شرقی ارک با ماشین‌آلات سنگین کرد و در نتیجه آن زیرساخت‌های بازمانده از مسجد ارک علیشاه نابود شد (تصویر شماره ۱۲). از سال ۱۳۱۰ش با حذف حصار و باروهای قاجاری تا امروز تعمیرات متمادی در بنا صورت گرفته است.^{۷۰}

بحث و تحلیل

همان‌طوری که گفته شد ارک علیشاه به‌عنوان متن در هر دوره در بافت‌هایی خاص می‌تواند مورد مطالعه قرار گیرد که خود آن بافت بخشی از بافتی بزرگ‌تر است. چه بافت موقعیتی زمانی و مکانی که فهم آن متن در آن رخ می‌دهد و چه بافت کلان‌تر اجتماعی و فرهنگی که متن در آن ساخته و فهمیده می‌شود. این بافت شامل متن‌های (آثار معماری) دیگری نیز است که با متن (ارک علیشاه) مورد نظر پیوندهای بینامتنی ایجاد می‌کنند. ارک علیشاه، این متن ساختمانی در دوره ایلخانی متشکل از مسجد، خانقاه، کاخ‌ها، مدرسه و راسته اصلی بازار و ... بوده که محوطه بزرگی را در مرکز شهر تبریز در برمی‌گرفته است. در واقع این بنا با دیگر اجزای شهر تبریز دوره ایلخانی (ربع رشیدی و شنب‌غازان) پیوند داشته و در سطح بزرگ‌تر با گنبد سلطانیه و در سطح بین‌المللی و کلان با طاق تیسفون در ارتباطی بینامتنی بوده است. شنب‌غازان در شمال‌غربی تبریز با عناصری چون دارالحکمه، آرامگاه، کاخ و مسجد جامع نمادی از پیوند قدرت و مذهب بوده که غازان‌خان با نهایت تدبیر سعی در به انحصار درآوردن آن‌ها در دستگاه دولت و شخص خود داشت. در واقع بعد از فروپاشی خلافت و ایجاد نوعی خلاء در بین توده مردم، غازان‌خان با نظریه‌پردازی خواجه رشیدالدین نموده‌های پیوند قدرت سیاسی و مذهبی را در بناهای خود به منصفه ظهور رساندند که شنب‌غازان را می‌توان نمونه‌ای از آن دانست. ربع رشیدی هم همان‌طوری که گفته شد مرکزی

علمی - آموزشی در شرق تبریز بود که شهرتش تمام امپراتوری را فراگرفته بود. در واقع تاج‌الدین علیشاه با متمرکز کردن و هم‌نشینی عناصر نشانه‌ای؛ مسجد و خانقاه (قدرت مذهبی)، بناهای حکومتی و کاخ‌ها (قدرت سیاسی) و بازارها (قدرت اقتصادی) در ارک علیشاه سعی در کم‌رنگ کردن عملکرد درخشان خواجه رشیدالدین و کسب مشروعیت در نزد سلطان و مردم را داشته‌است که با مرگ وی اقدامات او نیز ناتمام باقی ماند. ارکان اصلی قدرت - سیاسی، مذهبی، اقتصادی - در یک نظام ساختاری در مجموعه معماری ارک علیشاه هم‌نشین شده‌اند و کلیت ساختار و شبکه قدرت را بازمی‌تابانند. جنبش بزرگ مقیاس‌سازی در دوره ایلخانان با بناهای غول‌آسایی چون غازانیه، سلطانیه و علیشاه در نتیجه سیاست حاکم بر جامعه ایلخانی و کسب مشروعیت در سطح کشوری و امپراتوری بوده‌است. بنای ارک علیشاه در کلیت خود بزرگ‌ترین بنای شهری هست که خود مرکز یک امپراتوری هست و باز نمودی مجازی از کل ساختار قدرت و ارکان آن در اوج حکمرانی ایلخانی در ایران می‌باشد. رابطه لایه‌های مختلف یک بافت به‌طور اعم و متن به‌طور اخص هم از سازمان درونی و بیرونی برخوردارند و هم بر اساس روابط و نظم به‌خصوصی شکل می‌گیرند و بر یکدیگر تأثیر می‌گذارند.^{۷۱} برای شکل‌گیری این نظم در ارک علیشاه و روابط آن با سایر بناهای عهد ایلخانی و دوره‌های بعدی عوامل متعدد اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، مذهبی و ... تأثیر گذارده تا چنین آرایش و روابطی در بخش‌های مختلف معماری و هم‌چنین معناهای آن پدید آید که با مکانیزم‌های نشانه‌شناسی قابل ردیابی هستند. در نمودار زیر رابطه ارک علیشاه در بافت تبریز عهد ایلخانی و ارتباط آن‌ها با رمزگان‌های قدرت سیاسی، اجتماعی - مذهبی و اقتصادی به عنوان ارکان اصلی حکومت نشان داده شده‌است. صورت‌بندی که در دوره‌های بعدی دست‌خوش تغییرات زیادی خواهد شد.

نمودار شماره ۱: رابطه معنایی ارک علیشاه با سایر لایه‌های متنی (آثار معماری) دوره ایلخانی و نحوه ارتباط آن‌ها با عناصر ارکان اصلی حکومت^{۷۲}

در دوره تیموری ارک علیشاه در بافتی کاملاً جدید قرار می‌گیرد؛ از یک سو تیمور با آرمان‌ها و اهداف جهانگشایی خود جای مغولان را گرفته (که البته قرابت‌هایی میان این دو وجود دارد) و تحولات سیاسی و اجتماعی زیادی رخ داده است. مذهب تشیع که از اواسط دوره ایلخانی در ایران رایج بود جای خود را به تسنن داده^{۷۳} و در بافت موقعیتی نیز در بیرون متن (ارک علیشاه) متون و آثار دیگری به‌عنوان رقیب سر برافراشته‌اند. مجتمع مظفریه با مسجد کاشی‌کاری شده کبود که جایگاه مذهبی مجموعه ارک علیشاه را تحت‌الشعاع قرار می‌دهد و مجموعه صاحب آباد با کاخ هشت‌بهشت یعقوب که جنبه‌های قدرت سیاسی ارک را متأثر می‌کند. ولی همان‌طور که دیدیم تا اوایل دوره صفوی در مسجد مجموعه علیشاه هم‌چنان نماز جمعه برگزار می‌شد^{۷۴} و هم‌چنان ارک علیشاه بزرگ‌ترین و عظیم‌ترین بنای شهر تبریز بود.^{۷۵} هرچند معانی و عناصر قدرت سیاسی آن با کاخ هشت‌بهشت و بار

۷۲. منابع جداول و نمودارهایی که منبعشان ذکر نگردیده است، نگارندگان می‌باشند.

۷۳. میرجعفری، ۲۴۰ - ۲۵۰.

۷۴. خواندمیر، ۶۰۹/۴.

۷۵. همو، ۶۰۹ - ۶۱۰.

مذهبی آن با مسجد کبود تقسیم و در نتیجه تعدیل شده است. با این حال هنوز از لحاظ عظمت و الهام بخشی در صدر بناهای شهر هست به طوری که تا دوره قاجار هم چنان از تمام نقاط شهر قابل رؤیت می باشد.^{۷۶}

در دوره صفوی فضای دینی و فرهنگی و ایدئولوژی کاملاً جدیدی بر جامعه حاکم می شود که حامل ارزش های متفاوتی است.^{۷۷} شهر تبریز به عنوان بافت ارک، موقعیت و اهمیت خود را به عنوان پایتخت از دست می دهد و آن را به قزوین و اصفهان واگذار می کند. به نظر می رسد هم زمان ارک علیشاه عناصر نشانه ای خود شامل قدرت سیاسی و قدرت مذهبی را به کاخ های قزوین و بعد اصفهان و از جمله مجموعه بناهای میدان نقش جهان اصفهان واگذار می کند. پس از این تغییرات و با شروع جنگ های ایران و عثمانی، مجموعه علیشاه نقش و نماد قدرت نظامی به خود می گیرد. در این دوره تبریز هم چنان دروازه ورود به ایران است و ارک علیشاه به عنوان آستانه ورودی یک مملکت و نمادی از قدرت و برتری های نظامی است. این قدرت نظامی با جبران شکست ها از عثمانیان توسط شاه عباس اول به اوج خود می رسد و ارک علیشاه در مرزهای غربی امپراتوری عثمانی به عنوان نماد قدرت دولت شیعی ایران می شود. به این ترتیب مجموعه علیشاه که در دوره مغول تلاشی بود برای کسب مشروعیت و هویت از سوی مغولان و نشان دادن قدرت این قوم در جهان اسلام، در دوره صفوی به نماد ایرانیت تبدیل شد.

در دوره قاجار ارک علیشاه سنگر سربازان و مجاهدان ستارخان و باقرخان علیه روس ها بود و به نوعی نماد و نشان مقاومت ملی در این دوره محسوب می شود. مقاومتی که با شکست از روس و تجزیه ایران همراه بود.^{۷۸} به این ترتیب ارک علیشاه دوره قاجار تداعی گر مقاومت ها در برابر دشمن و هم چنین از دست رفتن قسمت هایی از خاک ایران طی قرارداد

۷۶. جکسن، ۶۰-۶۱.

۷۷. گودرزی، ۵۹.

۷۸. آجرلو و نعمتی بابایلو، ۲۸.

ترکمنچای است که در حافظه جمعی و تاریخی ماندگار شده است. در دوره پهلوی با مدرنیزه کردن شئون مختلف زندگی، سازه‌ها و عناصری از ارک تبریز حذف شد و خیابان‌کشی در اطراف ارک صورت گرفت. تالار تماشاخانه و تئاتر در ارک احداث شد و در نتیجه در روابط میان متن با بافت و به عبارتی با متن‌های دیگر دگرگونی صورت گرفت. با تخریب محوطه و بخش‌هایی از مجموعه، ارک دچار بافت‌زدایی شد و در بافت جدیدی قرار گرفت. این بازبافت‌سازی در دوره پس از انقلاب اسلامی نیز به گونه‌ای دیگر ادامه یافت. در این دوره الحاقات دوره پهلوی حذف و در قسمت شمالی ارک مصلی بزرگی ساخته شد که ارک علیشاه را کاملاً تحت الشعاع قرار داد. می‌توان گفت طبق تقسیم‌بندی فیشر^{۷۹} ساکت‌سازی فرهنگی^{۸۰} را در دوره پهلوی اول و موزه‌ای‌سازی را در دوران بعدتر در فرایند بافت‌گردانی در ارک علیشاه و محوطه اطراف آن مشاهده می‌کنیم.

جدول ۱: دگرگونی‌های معنایی در ارک علیشاه از زمان تأسیس تا دوره کنونی

متن	بافت زمانی	بافت موقعیتی	پیوندهای بینامتنی	بافت فرهنگی - اجتماعی	نشانی
ارک علیشاه	- ایلخانی	- قسمت جنوب غربی شهر تبریز (مابین ربع رشیدی و شنب غازان)	پیوند در سطح خرد با شنب غازان در شرق تبریز و ربع رشیدی در غرب شهر، در سطح بزرگ‌تر پیوند با گنبد سلطانیه و در سطح	اوج قدرت ایلخانان، ثبات اقتصادی و سیاسی، برتری عنصر شیعه بر سایر مذاهب و	تمرکز و هم‌نشینی عناصر نشانه‌ای قدرت مذهبی (مسجد)،

79. Fisher, 9.

۸۰. فیشر فرایند سرکوب آثار هنری را سه مرحله می‌داند: ۱. ساکت‌سازی فرهنگی؛ متن از بافتش زدوده می‌شود و بدین ترتیب اثر ساکت می‌شود و دیگر الزامات محتوایی پیشین را ندارد. ۲. گنجاندن و نمایاندن اشیائی که از بافتشان دوره شده‌اند در مکانی جدید و ۳. انتزاعی کردن تصویرهای فرهنگ اروپایی و تصویرهای خاموش دیگر فرهنگ‌ها و تبدیل آن‌ها به تصویرهای انتزاعی مدرن و غیر بازنمودی.

قدرت سیاسی (کاخ‌ها) و قدرت اقتصادی (راسته بزرگ بازار) در ارک علیشاه	در نهایت تشبیت نسبی جایگاه و مشروعیت مغولان در ایران	کلان پیوند با آرامگاه سلطان سنجر و طاق کسری	- تبریز: پایتخت ایلخانی		
تعدیل عناصر نشانه‌ای قدرت سیاسی و مذهبی و اشتراک با کاخ هشت بهشت در قدرت سیاسی و مسجد کبود در قدرت مذهبی - هم‌چنان نماد قدرت و عظمت حاکمیت است.	تقسیم قدرت بین دولت‌های محلی، تسلط مذهب تسنن بر تشیع و مهاجرت ترکمن‌ها	پیوند با مجموعه مظفریه و در رأس آن مسجد کبود، پیوند با مجموعه صاحب آباد با مرکزیت کاخ هشت بهشت	- در مرکز شهر تبریز - تبریز: پایتخت ترکمانان	- تیموری (قره) قویونلو و آق قویونلو	ارک علیشاه
- واگذاری نشانگی قدرت سیاسی و مذهبی به کاخ‌های	- حکم‌فرمایی حکومت دینی با آرمان‌های شیعی و ایرانی	- پیوند بینامتنی با کاخ‌های طهماسب در قزوین و مجموعه بناهای میدان نقش جهان اصفهان	- در امتداد برج و باروهای شهر تبریز که موقعیت پایتختی خود را	- صفویه	ارک علیشاه

قزوین و مجموعه بناهای اصفهان - نمادی از قدرت و برتری نظامی - تبدیل به نماد ایرانیّت و شیعه در مقابل عثمانی و تسنن			از دست می‌دهد.		
- نماد و نشان مقاومت ملی ایران در برابر حملات روس - مکانمند شدن و افزایش حس مکان - تداعی گر مجاهدت‌های یک ملت و در نتیجه تجزیه‌ی بخشی از خاک کشور	فضای متشنج، جنگ با روس‌ها، پیشرفت و مدرنیزه شدن اروپا هم‌زمان با سنت‌گرایی ایران	- گسست در پیوندهای بینامتنی و تخریب بخش‌های گسترده‌ای از آن در طول جنگ‌ها	- در مرکز شهر تبریز به‌عنوان دومین شهر مهم ایران پس از تهران	- قاجار	ارک علیشاه
- نمادی از ترکیب مدرنیته	- سعی در مدرنیزه کردن	- دگرگونی در روابط متن با بافت و متن‌های	- در مرکز شهر تبریز	- پهلوی	ارک علیشاه

و سنت با اضافه شدن تالار و تماشاخانه و تئاتر - حذف هویت قاجاری - ساکت سازی فرهنگی در نتیجه بافت زدایی	تمامی شئون زندگی، ملی گرایی و در نتیجه عدم رغبت به بازسازی بناهای اسلامی - مغولی - تقابل با سنت گرایی و مذهب	دیگر - بافت زدایی - ظهور ساختمان ها و خیابان کشی به شیوه اروپایی			
- دارای نقش موزه ای و گردشگری	- تغییرات اساسی در حکومت و فرهنگ	- دگرگونی های روابط متن با بافت و متن های دیگر، بازبافت سازی و یا بافت گردانی، حذف عناصر الحاقی غیر سنتی پهلوی - ظهور ساختمان های با ارتفاع بلند	- در مرکز شهر تبریز	- جمهوری اسلامی	ارک علیشاه

بر اساس مباحث پایه ای دانش نشانه شناسی، یک متن (اعم از متن ادبی یا هنری) محصول دو جریان کلی به لحاظ چگونگی ترکیب و ترتیب عناصر سازنده آن می باشد که عبارت اند از روابط «همنشینی»^{۸۱} و روابط «جانشینی»^{۸۲}. روابط همنشینی چگونگی قرار گرفتن عناصر کنار هم و روابط جانشینی چگونگی جایگزینی عناصر به جای هم است.

81. syntagmatic

82. paradigmatic

قواعد حاکم بر هم‌نشینی افزایش و حذف و قواعد حاکم بر جانشینی جابه‌جایی و جایگزینی است.^{۸۳} بر این اساس اگر قدرت سیاسی، قدرت مذهبی و قدرت اقتصادی را به‌عنوان اصلی‌ترین ارکان حکومت‌ها در نظر بگیریم، در سطح خرد (شهر تبریز) و در سطح کلان (ایران در دوره‌های مورد مطالعه) شاهد هم‌نشینی و جانشینی در عناصر نشانه‌ای در روابط ارک علیشاه با سایر متن‌ها و بافت موقعیتی و اجتماعی - فرهنگی خواهیم بود. لازم به ذکر است بعد از دوره قاجار و در نتیجه بافت گردانی‌های گسترده، تغییرات و احداث بناهای دولتی و خصوصی به شیوه اروپایی، ارک علیشاه نیز به‌مانند سایر بناهای تاریخی کارکردهای حکومتی خود را از دست داد. همان‌طور که در جدول زیر آمده است ارک علیشاه پس از تأسیس، جانشین ربع رشیدی و شنب‌غازان در بازنمودهای^{۸۴} ارکان اصلی حکومت می‌شود و هم‌نشینی تمامی ارکان حکومتی را در خود بازتاب می‌دهد. در دوره تیموری در بازنمود قدرت سیاسی با مجموعه صاحب‌آباد در یک ردیف اهمیت قرار می‌گیرد و قدرت مذهبی خود را از دست می‌دهد. در دوره صفوی بازنمودهای قدرت سیاسی و مذهبی ایران مجموعه بناهای اصفهان و بعد قزوین هست و ارک تبریز دارای نقش جدید بازنمود قدرت نظامی است. در دوره قاجار با حملات روس‌ها از شمال غرب، شهر تبریز در کنار شهر تهران به‌عنوان پایتخت، اهمیت سیاسی یافته و ارک نیز به‌تبع از آن دارای نشانگی قدرت سیاسی و هم‌چنین قدرت نظامی و نمادی از مجاهدات ملی می‌شود.

جدول ۲: مقایسه نحوه هم‌نشینی و جانشینی عناصر نشانه‌ای ارک عیاشاه و بازنمود مجازی آن در ارکان اصلی حکومت

ارکان اصلی حکومت (قدرت سیاسی، قدرت مذهبی، قدرت اقتصادی)	مناسبت (هم‌نشینی و جانشینی)	
	مناسبت	دوره
قدرت سیاسی (کاخ) + قدرت مذهبی (آرامگاه): شنب‌غازان (سیاسی و مذهبی) و ربیع رشیدی (مذهبی)	همنشینی (قبل از احداث مجموعه عیاشاه)	ایلخانی
	جانشینی / هم‌نشینی (بعد از احداث مجموعه عیاشاه)	
قدرت سیاسی (دارالحکومت + کاخ‌ها) + قدرت مذهبی (مسجد جامع بزرگ) + قدرت اقتصادی (راسته اصلی بازار): مجموعه عیاشاه	همنشینی	تیموری
قدرت مذهبی: (مجموعه مظفریه، مسجد کبود)	جانشینی (جایگزینی)	صفوی
قدرت سیاسی: (دارالحکومه + کاخ‌ها): کاخ‌های قزوین و مجموعه بناهای میدان نقش جهان اصفهان	جانشینی (حذف عیاشاه)	
قدرت مذهبی: (مساجد): مسجد امام و شیخ لطف‌الله اصفهان	جانشینی (جایگزینی - افزایش)	
قدرت نظامی: (قلاع + برج و بارو) مجموعه عیاشاه	همنشینی	قاجار
قدرت نظامی: قلعه‌های احداث‌شده در محوطه مجموعه عیاشاه	جانشینی (جایگزینی - افزایش)	

نتیجه

در این مقاله کوشش شد فرایند معناپردازی یا دگرگونی معنایی و به‌نوعی مفاهیم غیر حاضر و ضمنی در ارک علیشاه تبریز به‌عنوان یک متن معماری در بافت‌های زمانی، مکانی، فرهنگی - اجتماعی و پیوندهای بینامتنی آن با سایر متن‌ها (آثار معماری) بررسی و تحلیل شود. مجموعه ارک علیشاه در زمان مسلمانان خوانین مغول و سلطان اولجایتو با اهداف هویت‌طلبانه و تثبیت مشروعیت سیاسی و اعلان برابری قدرت این دولت با قدرت‌های برتر قبل از خود در مرکز شهر تبریز ساخته شد. در واقع تاج‌الدین علیشاه با متمرکز کردن و همنشینی عناصر نشانه‌ای: مسجد و خانقاه (قدرت مذهبی)، بناهای حکومتی و کاخ‌ها (قدرت سیاسی) و راسته اصلی بازار (قدرت اقتصادی) در ارک علیشاه، کوشید از عملکرد درخشان خواجه رشیدالدین بکاهد و نزد سلطان و مردم مشروعیت کسب کند. در دوره تیموری نشانگی مجموعه تعدیل می‌شود و مجموعه ارک در نمادینگی قدرت سیاسی با متن مجاور، مجموعه صاحب آباد و در رأس آن کاخ هشت‌بهشت، و در قدرت مذهبی با مجموعه مظفریه و در رأس آن مسجد کبود اشتراک پیدا می‌کند. در دوره صفوی و در پی تحولات سیاسی و اجتماعی ارک علیشاه نشانگی قدرت سیاسی و مذهبی را به کاخ‌های قزوین و مجموعه بناهای نقش‌جهان اصفهان واگذار می‌کند و تبدیل به نمادینگی قدرت نظامی، ایرانیت و شیعی‌گری در مقابل عثمانی‌ها می‌شود. در دوره قاجار ارک علیشاه مظهر و نشان مقاومت ملی ایران در برابر حملات دشمن است و تداعی‌گر مجاهدت‌های یک ملت و هم‌چنین تجزیه بخشی از خاک کشور می‌باشد. در این دوره ساختار کالبدی بنا و مؤلفه‌های معنایی باعث مکان‌مند شدن ارک و افزایش حس مکان در آن می‌گردد. ارک در دوره پهلوی شاهد بافت‌گردانی و ترکیب سنت و مدرنیته در متن و بافت مجموعه (اضافه کردن تالار، سالن تئاتر، کتابخانه ملی) بوده و در دوران پس از انقلاب علاوه بر تلاش‌های صورت گرفته برای بازبافت‌سازی‌ها (ساخت مصلی در محوطه ارک به‌جای اولین مسجد ساخته‌شده در زمان ایلخانان در قسمت شمالی مجموعه) نقش موزه‌ای و گردشگری پیدا

کرده است.

کتابشناسی

- آجرلو، بهرام، «معماری ایلخانی آذربایجان: پژوهشی در ارک تبریز»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه تهران، ۱۳۸۰ ش.
- آجرلو، بهرام، و علی نعمتی بابایلو، «حذف هویت قاجاری ارک علیشاه تبریز با مرمت به شیوه پاک‌سازی سبکی»، باغ نظر، سال ۱۰، شماره ۲۷، دی ۱۳۹۲.
- آرترنبول، استیون، مغول‌ها، ترجمه محمد آقاجری، تهران، انتشارات سبزان، ۱۳۹۶ ش.
- ابن بطوطه، سفرنامه بطوطه، ترجمه محمدعلی موحد، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۹ ش.
- احمدی، بابک، ساختار و تأویل متن، تهران، نشر مرکز، ۱۳۸۱ ش.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان، مراه البلدان، به کوشش عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۷ ش.
- اوژن فلاندن، سفرنامه اوژن فلاندن، ترجمه حسین نورصادقی، چاپ سوم، تهران، انتشارات اشراقی، ۱۳۵۶ ش.
- اولیا چلبی، سیاحت نامه، ترجمه و تلخیص حاج حسین نخجوانی، تبریز، نشر شفق، ۱۳۳۸ ش.
- ایروین، روبرت، هنر اسلامی، ترجمه رویا آزادفر، تهران، سوره مهر، ۱۳۸۹ ش.
- بانی مسعود، امیر، «باغ صاحب آباد تبریز»، باغ نظر، سال دوم، شماره ۴، اسفند ۱۳۸۴.
- بریون، مارسل، منم تیمور جهان‌گشا، ترجمه ذبیح‌الله منصور، تهران، کتابخانه مستوفی، ۱۳۷۴ ش.
- بلالی اسکویی، آریتا و دیگران، «طرح فرضی ربع و شهرستان رشیدی»، صغه، دوره ۲۰، شماره ۵۰، بهار و تابستان ۱۳۸۹.
- پورحسین خونیک، ابراهیم، تبریز به روایت تصویر، تبریز، نشر اختر، ۱۳۸۴ ش.
- تاورنیه، ژان باتیست، سفرنامه تاورنیه، ترجمه حمید ارباب شیرانی، تهران، نشر نیلوفر، ۱۳۸۹ ش.
- ترکمان فراهی، اسکندر بیگ منشی، تاریخ عالم آرای عباسی، چاپ ۲، تهران، نشر طلوع، ۱۳۶۴ ش.
- جکسن، ویلیامز، سفرنامه جکسن، ترجمه منوچهر امیری و فریدون بدره‌ای، تهران، نشر خوارزمی، ۱۳۶۹ ش.
- جنابدی، میرزابیگ بن حسن، روضه الصفویه، به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد، تهران، بنیاد

- موقوفات دکتر محمود افشار، ۱۳۷۸ ش.
- جی دوری، کارل، هنر اسلامی، ترجمه رضا بصیری، تهران، نشر فرهنگسرا، ۱۳۶۳ ش.
- چندلر، دانیل، مبانی نشانه‌شناسی، ترجمه مهدی پارسا، تهران، سوره مهر، ۱۳۹۷ ش.
- خلیلی، نسیم، مغولان روایتی دیگر، تهران، نشر نقد افکار، ۱۳۹۶ ش.
- خواندمیر، حبیب‌السیر فی تاریخ افراد البشر، به کوشش سید محمد دبیر سیاقی و جلال‌الدین همایی، تهران، نشر خیام، ۱۳۸۰ ش.
- دیباچ، اسماعیل، راهنمای آثار تاریخی آذربایجان، تبریز، نشر شفق، ۱۳۴۳ ش.
- دیولافوا، مادام، سفرنامه دیولافوا، ترجمه همایون فره‌وشی، تهران، خیام، ۱۳۶۱ ش.
- ذکاء، یحیی، زمین‌لرزه‌های تبریز، تهران، نشر کاویان، ۱۳۵۹ ش.
- همو، «تبریز»، در شهرهای ایران، ج ۳، به کوشش محمد یوسف کیانی، تهران، انتشارات جهاد دانشگاهی، ۱۳۶۸ ش.
- ساسانی، فرهاد، معناکاوی: به سوی نشانه‌شناسی اجتماعی، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹ ش.
- همو، «معناشناسی گفتمانی»، مجموعه مقالات اولین هم‌اندیشی نشانه‌شناسی هنر، به کوشش سجودی، فرزانه، تهران، فرهنگستان هنر، ۱۳۹۷ ش.
- سجودی، فرزانه، نشانه‌شناسی کاربردی، چاپ ششم، تهران، نشر علم، ۱۳۹۸ ش.
- سلمانی، علی، و حمیدرضا چتر بحر، «روش‌شناسی تطبیقی مطالعه هنر اسلامی (با تأکید بر نمونه محراب)»، پژوهش‌های باستان‌شناسی، دوره ۶، شماره ۱۱، پاییز ۱۳۹۵.
- شاردن، ژان، سفرنامه ژان شاردن، ترجمه محمود عباسی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۳۵ ش.
- شکاری‌نیری، جواد، «یافته‌هایی از طرح شب‌غازان، پدیده شهری عصر ایلخانی به نام ابواب البر»، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۲۴، زمستان ۱۳۸۴.
- شولتز، کریستیان نوربری، معنا در معماری غرب، ترجمه مهرداد قیومی بیدهنی، تهران، انتشارات فرهنگستان هنر، ۱۳۸۷ ش.
- شیرازی، علی اصغر، یونسی مبلاد، «تأثیر ملی‌گرایی بر معماری بناهای حکومتی دوره پهلوی اول»، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، دوره اول، شماره چهارم، تابستان ۱۳۹۰.
- ضمیران، محمد، درآمدی بر نشانه‌شناسی هنر، تهران، نشر قصه، ۱۳۸۲ ش.
- عمرانی، بهروز، و محمد امینیان، «گمانه‌زنی در میدان صاحب‌آباد و مجموعه حسن پادشاه»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، دوره دوم، شماره ۵۰، پاییز ۱۳۸۶.

- فصیح خوافی، مجمل فصیحی، ترجمه و تصحیح سید محسن ناجی نصرآبادی، تهران، اساطیر، ۱۳۸۶ ش.
- فضل‌الله همدانی، خواجه رشیدالدین، وقف نامه ربع رشیدی، به کوشش ایرج افشار و مجتبی مینوی، تهران، انتشارات آثار ملی، ۱۳۵۶ ش.
- همو، جامع التواریخ، به کوشش بهمن کریمی، تهران، اقبال، ۱۳۶۲ ش.
- کارری، جملی، سفرنامه کارری، ترجمه عباس نخجوانی و عبدالعلی کارنگ، تبریز، اداره کل فرهنگ و هنر آذربایجان شرقی، ۱۳۴۸ ش.
- کربلایی تبریزی، حافظ حسین، روضات الجنان و جنات الجنان، تبریز، ستوده، ۱۳۸۳ ش.
- کسروی، احمد، تاریخ مشروطه، تهران، نگاه، ۱۳۹۸ ش.
- همو، تاریخ هجده ساله آذربایجان، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۴ ش.
- کلاویخو، سفرنامه کلاویخو، ترجمه مسعود رجب نیا، چاپ سوم، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۴ ش.
- کنتارینی، باربارو؛ زنو و دالساندری، آنجوللو، سفرنامه ونیزیان در ایران، ترجمه منوچهر امیری، تهران، خوارزمی، ۱۳۸۱ ش.
- گلمبک، لیزا، و دونالد ویلبر، معماری تیموری در ایران و توران، ترجمه کرامت الله افسر و محمد یوسف کیانی، تهران، سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۷۴ ش.
- گودرزی، حسین، «کارکرد هویت بخش مذهب شیعه در دوره صفویه»، فصلنامه مطالعات ملی، سال نهم، شماره چهارم، زمستان ۱۳۸۷.
- متولی حقیقی، یوسف، «شنب غازان راهگشای ایجاد ربع رشیدی»، پژوهش نامه تاریخ، شماره ۳، تابستان ۱۳۸۵.
- محمدی، عرفان، ریاحی، پیام، نشانه‌شناسی در معماری، چاپ اول، تهران، جهاد دانشگاهی، ۱۳۹۷ ش.
- مرادی، امین، موسوی حاجی، رسول، عمران، بهروز، «بازشناسی فرم معماری آرامگاه غازان در مجموعه ابواب البری غازییه و نقش آن در روند تحولات شهرسازی ایرانی»، باغ نظر، ۱۳ (۴۲)، ۱۳۹۵ ش.
- مستوفی، حمدالله، زهه القلوب، به کوشش محمد دبیر سیاقی، چاپ اول، تهران، طهوی، ۱۳۳۶ ش.
- مشکور، محمدجواد، تاریخ تبریز تا پایان قرن نهم هجری، تهران، سلسله انتشارات انجمن آثار ملی،

۱۳۵۲ ش.

مطراق‌چی، نصح، بیان منازل، ترجمه و تعلیق رحیم رئیس‌نیا، چاپ اول، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۷۹ ش.

ملکوتی، مسلم، مسجد مسجد شد، قم، کتابخانه دانشگاه قرآن و حدیث، ۱۳۶۴ ش.
منصوری، سیدامیر، و بهرام آجرلو، «بازشناسی ارک علیشاه تبریز و کاربرد اصلی آن»، هنرهای زیبا، سال ۱۶، شماره ۱۶، زمستان ۱۳۸۲.

موسوی، سیدرضی، درآمدی بر روش‌شناسی هنر اسلامی، قم، مدرسه اسلامی هنر، ۱۳۹۶ ش.
میرزا محمدتقی لسان‌الملک سپهر، ناسخ‌التواریخ: تاریخ قاجاریه، تهران، امیرکبیر، ۱۳۳۷ ش.
میرجعفری، حسین، تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره تیموریان و ترکمنان، اصفهان، دانشگاه اصفهان، ۱۳۹۵ ش.

ویلیبر، دونالد، معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان، ترجمه عبدالله فریار، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۵ ش.

هیلن‌براند، روبرت، معماری اسلامی، ترجمه باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی، تهران، انتشارات روزنه، ۱۳۹۱ ش.

Eco, Umberto, *A Theory of Semiotics*. Bloomington, London: Macmillan, 1979.

Fisher, Philip, *Making and Effacing Art: Modern American Art in a Culture of Museums*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1991.

Johansen J. Dines & Larsen S. Eric, *Signs in Use. An introduction to semiotics*, trans by D.L. Gorlee & G. Irons, London, Routledge, 2002.

Pope, A.U. *Persian Architecture*, Shiraz, Pahlavi University Press, 1969.

Qiyasi, C. *Memar Xaca Alishah Tabrizi: Dovru & Yaradiciligi*, Baku, 1997.

تصاویر

تصویر ۱. بازسازی موقعیت مکانی مجموعه ارگ علیشاه و نحوه هم‌نشینی با سایر عناصر نشانه‌ای بافت تاریخی شهر تبریز در زمان ایلخانی.^{۸۵}

تصویر ۲. مینیاتوری از شعبه غازان در غرب تبریز برگرفته از جامع التواریخ، به‌عنوان عنصر نشانه‌ای از قدرت سیاسی - مذهبی سلطان غازان خان^{۸۶}

۸۵. نگارندگان، موقعیت شعبه غازان برگرفته از فضل‌الله همدانی، جامع التواریخ، ۱۱۷، ۹۹۷، ۱۱۷۳، ۱۳۷۳؛ ربع رشیدی برگرفته از فضل‌الله همدانی، وقف نامه ربع رشیدی، ۲۱-۳۲؛ ارگ علیشاه برگرفته از مستوفی، ۸۷؛ ابن بطوطه، ۲۳۳؛ خواندمیر، ۴/۶۰۰ - ۶۱۰؛ کاتارینی و زنوکاترینو، ۳۸۳.
۸۶. مرادی و همکاران، ۳۷.

تصویر ۳. تصویر بازسازی شده شهرستان رشیدی در شرق تبریز.^{۸۷}

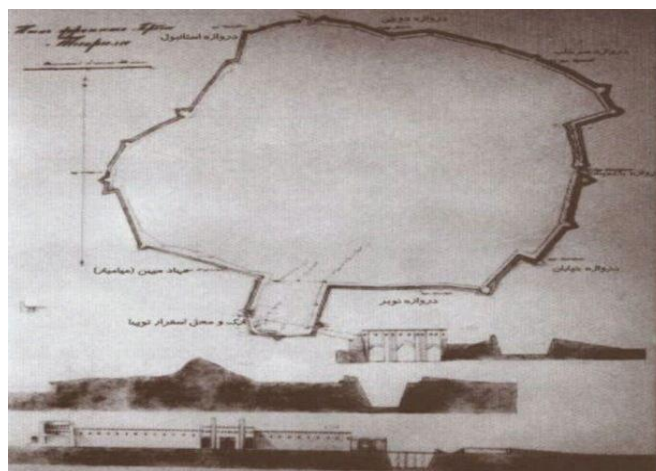
تصویر ۴. نمایی از ارک علیشاه، تنها قسمت بازمانده از مجموعه علیشاه دوره ایلخانی.^{۸۸}

۸۷. بلالی اسکویی و همکاران، ۶۹.

۸۸. منابع تصاویری که منبعشان ذکر نگردیده است، نگارندگان می‌باشند.

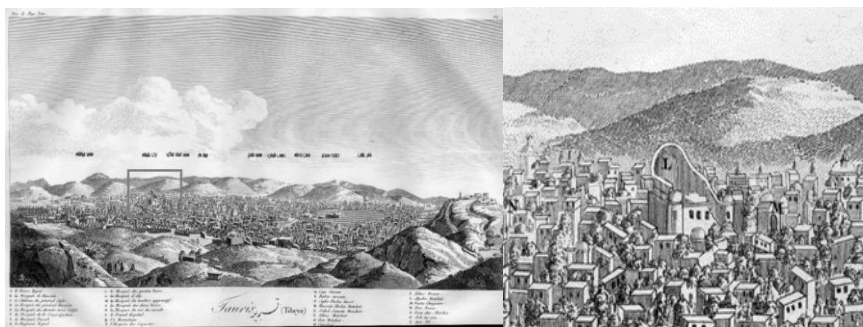
تصویر ۵. بخشی از مینیاتور منسوب به مطراقچی نسخه خطی ۵۹۶۴، برگ‌های ۳۱-۳۲، از شهر تبریز که در آن مجموعه علیشاه، مجموعه صاحب آباد (کاخ هشت بهشت) و مسجد کبود در آن مشاهده می‌شود.^{۸۹}

تصویر ۶. استحکامات، حصار دور شهر، دروازه‌ها و ارگ علیشاه در دوره صفوی.^{۹۰}

۸۹. مطراقچی، ۸۷. (بخش‌های تأکید شده از نگارندگان می‌باشد).

۹۰. پورحسین خونینق، ۳.

تصویر ۷. نقشه تبریز در سال ۱۰۵۲ قمری که توسط رسامی به نام جوزف گریلو برای سفرنامه شاردن فرانسوی ترسیم شده و قسمت بزرگ‌نمایی شده مجموعه ارک علیشاه.^{۹۱}

تصویر ۸. ساختمان مهمات‌سازی در محوطه ارک علیشاه در دوره قاجار (۱۳۲۰ هـ).^{۹۲}

۹۱. شاردن، ۳۳.

۹۲. آرشیو سازمان میراث فرهنگی استان آذربایجان شرقی.

تصویر ۹. دسته‌ای از مجاهدین در حیاط ارک علیشاه.^{۹۳}

تصویر ۱۰. ورودی تالار شیر و خورشید در ارک علیشاه تبریز، افزوده دوره پهلوی.^{۹۴}

۹۳. همان.

۹۴. همان.

تصویر ۱۱: نمای داخلی تالار شیر و خورشید در ارک علیشاه تبریز.^{۹۰}

تصویر ۱۲. نمایی از ارک علیشاه و مصلی امام خمینی (ره).